

MURAT HÖYÜK ERKEN TUNÇ ÇAĞI ANTROPOMORFİK FİGÜRİNLERİ

ANTRHROPOMORPHIC FIGURINES OF MURAT HOYUK IN EARLY BRONZE AGE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 01 Temmuz 2020
Hakem Değerlendirmesi: 21 Eylül 2020
Kabul: 01 Aralık 2020

Received: July 01, 2020
Peer Review: September 21, 2020
Accepted: December 01, 2020

DOI : 10.22520/tubaar2020.27.006

Abdulkadir ÖZDEMİR * - Serhan MUTLU**

ÖZET

Bu makale, Bingöl'ün ilk sistemli arkeolojik kazısı olma özelliği gösteren Murat Höyük Erken Tunç Çağı tabakasından ele geçen ve bu çalışmaya konu olan pişmiş toprak antropomorfik figürinleri tanıtır. Murat Höyük, Doğu Anadolu Bölgesi, Bingöl İli Solhan İlçesi'nde, Murat Nehri kenarında yer almaktadır. Höyük, Kalehan Genç Enerji A.Ş. tarafından yapılan Aşağı Kaleköy Barajı su tutma havzası içinde kaldığından, Elazığ Müzesi Müdürlüğü kazı başkanlığında ve bilimsel bir heyet tarafından 2019 yılında kurtarma kazı çalışmaları yapılarak tamamlanmıştır. 2019 yılında yapılan bu arkeolojik kazılar sonucunda I. Tabaka: Orta Çağ, II. Tabaka: Orta Demir Çağ, III. Tabaka: Erken Demir Çağ ve IV. Tabaka: Erken Tunç Çağ olmak üzere dört kültür tabakası tespit edilmiştir. Murat Höyük, Doğu Anadolu kronolojisine göre Erken Tunç Çağı III'e (MÖ 2500-2200) tarihlenmektedir. Erken Tunç Çağı'na tarihlenen Murat Höyük IV. Kültür katından toplam beş (5) adet pişmiş toprak figürin ele geçmiştir. Bunlardan üçü sağlam ikisinde ise kırıklar vardır. Arkeolojide uzun yıllardır tartışılan figürin, idol, heykelcik tanımlarına son yıllarda eklenen antropomorfik (insansı) terimi Murat Höyük buluntuları için kullanılacaktır. Yerleşmede antropomorfik figürinlerin tespit edildikleri yerlerin ve kültür katının özellikleri doğrultusunda, uzun süredir cinsiyet tanımı veya ana tanrıça gibi dinsel anlamlar yüklemek yerine insan-figürin-mekân ilişkisine odaklı çalışma yapılması amaçlanmıştır. İnsan-

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 23119 Elazığ/TÜRKİYE, e-posta: aozdemir@firat.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3333-9118>

** Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Çanakkale/TÜRKİYE, e-posta: cevizlibar@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8342-261X>

Murat Höyük eserlerini çalışmamıza ve yayınlamamıza izin veren Murat Höyük Kazı Başkanı ve Elazığ Müze Müdürü Sayın Ziya KILINÇ'a içtenlikle teşekkür ederiz. Bilimsel Danışmanlığı Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir ÖZDEMİR tarafından yapılan Murat Höyük kurtarma kazılarına gerekli izinleri verdiklerinden ötürü T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz. Kazı sezonu boyunca Bakanlık Temsilcisi olarak görev yapan Elazığ Arkeoloji Müzesi uzmanlarımızdan değerli dostum Arkeolog Ergün DEMİR'e teşekkürü bir borç biliriz. Ayrıca kurtarma kazısının finansörlüğünü yapan Kalehan Genç Enerji Üretim A.Ş. 'ye maddi ve manevi yardımlarından dolayı teşekkür ederiz.

mekân ilişkisi göz önüne alınarak anlamları ve işlevlerine yönelik bağlamsal açıdan yapılacak değerlendirmeler ile Murat Höyük antropomorfik figürinlerinin bölge literatürüne önemli katkılar sunması öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erken Tunç Çağı, Antropomorfik Figürin, Murat Höyük, Bingöl, Doğu Anadolu.

ABSTRACT

This study introduces terracotta anthropomorphic figurines revealed from Murat Höyük in Early Bronze Age layer, which is the first systematic archaeological excavation of Bingöl. Murat Höyük is located in East Anatolia Region, Bingöl Province Solhan District, by the Murat River. Murat Höyük, located in Aşağı Kaleköy Dam water catchment basin constructed by Kalehan Genç Enerji A.Ş. The rescue excavation completed in 2019 by the directorate of the Elazığ Museum. Murat Höyük excavations yielded four levels. Level I: Middle Age, Level II Middle Iron Age, Level III Early Iron Age and Level IV is Early Bronze Age. Layer IV is s dated to the Early Bronze Age III (2500-2200 BC) according to the Eastern Anatolian chronology. A total of five (5) terracotta figurines were recovered from the Early Bronze Age level. Three of them are intact, and two of them is a fragment. The term of anthropomorphic (humanoid) figurines is discussed in archaeology for many years as the term of figurines, idols, and figurines. We prefer to use the anthropomorphic term to identify the finds of Murat Höyük. In line with the characteristics of the locus where the anthropomorphic figurines were found in the settlement, we aimed to focus on the relationship between human-figurine-space, instead of imposing religious traditional meanings such as gender or mother goddess. By considering the relationship of Murat Höyük anthropomorphic figurines between human and space, contextual evaluations regarding their meanings and functions are expected to provide significant contributions to the literature of the region.

Keywords: Early Bronze Age, Anthropomorphic Figurine, Murat Höyük, Bingöl, Eastern Anatolia

MURAT HÖYÜK VE ERKEN TUNÇ ÇAĞI YERLEŞİMİ

Murat Höyük, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Yukarı Fırat Bölümü'nün güneydoğusundaki Bingöl il merkezinin yaklaşık 40 kilometre doğusunda, Solhan ilçe merkezinin yaklaşık 12 kilometre güneybatısında, Murat köyünün 250 m güneyinde, Murat Nehri kenarında yer almaktadır (Harita 1).

Kalehan Genç Enerji Üretim A.Ş. tarafından yapılan Aşağı Kaleköy Barajı ve HES kapasite artırımı projesi kapsamında 2019 yılında kurtarma kazılarına başlanılmış ve aynı yıl içerisinde tamamlanmıştır. 2018 yılında Murat (Norik2) Höyük olarak tescillenen ve ismini içinde bulunduğu köyden alan yerleşme, denizden +1088 m yükseklikte, kuzeybatı-güneydoğu uzantılı 140 x 120 m büyüklüğünde ve 15 m yükseklikte dikdörtgen formlu olup, doğal bir tepenin üzerine kurulmuştur (Foto. 1).

Fotoğraf 1: Murat Nehri kenarında yer alan Murat Höyük kazısının havadan görünümü (Murat Höyük Kazı Arşivi) / *Aerial view of the Murat Höyük excavation located near the Murat River (Image Courtesy of Murat Höyük Excavation)*

Murat Höyük'te 2019 yılında gerçekleştirilen sistemli arkeolojik kazılar sonucunda I. Tabaka: Orta Çağ, II. Tabaka: Orta Demir Çağ, III. Tabaka: Erken Demir Çağ ve IV. Tabaka: Erken Tunç Çağ olmak üzere dört kültür tabakası tespit edilmiştir (Tablo 1). Höyüğün ilk defa Erken Tunç Çağı'nda iskân gördüğü anlaşılmıştır. Murat Höyüğü'nde Erken Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar aralıksız yerleşim tespit edilmiştir.

Kültür Katı	Yaklaşık Kalibre Tarihleri	Görece Kronoloji
Murat Höyük I	MS 9-10 yy	Orta Çağ
Murat Höyük II	MÖ 9-6 yy	Orta Demir-Urartu
Murat Höyük III	MÖ 12-10 yy	Erken Demir
Murat Höyük IV	MÖ 2500-2200	Erken Tunç (ETÇ III)

Tablo 1: Murat Höyük ana kültür evrelerini gösteren tablo / *Murat Höyük stratigraphy and chronology*

Murat Höyük IV kültür katı, bu çalışmaya konu olan pişmiş toprak antropomorfik figürinlerin ele geçtiği Erken Tunç Çağı'na aittir. IV. kültür katı, höyüğün güney ve güneydoğu kısmındaki nehre en yakın alanda görülmektedir. Bu kültür katında dikdörtgen planlı ve tek odalı taş temel üzerinde kerpiç mimarinin olduğu ve bunun da ağır bir yangınla son bulduğu görülür. Temel sıraları tek veya çift sıra taştan kuru duvar tekniğinde örülmüş ve tabanları sıkıştırılmış sert toprak taban ile oluşturulmuştur.

Harita 1: Erken Tunç Çağı'nda Murat Höyük konumu ve metinde adı geçen pişmiş toprak figürin karşılaştırması yapılan yerleşimler (Çizim: Abdulkadir Özdemir) / *Map of Anatolia showing Murat Höyük in Early Bronze Age and other prehistoric sites mentioned in the text (Drawing: Abdulkadir Özdemir)*

Murat Höyük IV kültür katı Doğu Anadolu kronolojisine göre Erken Tunç Çağı III'te MÖ 2500-2200 tarih aralığında yerleşime sahne olmuştur.¹ Yerleşimin büyük bir yangınla son bulduğu ve höyüğün yaklaşık MÖ 2200 yılında terk edildiği tespit edilmiştir.

Doğu Anadolu kronolojisine göre Erken Tunç Çağı III'e tarihlenen Murat Höyük IV. Kültür katına ait² mimari yapıların yanı sıra; Karaz (Kura-Aras) türü seramikler, pişmiş topraktan kapaklar, taşınabilir ocaklar ve ocak ayakları, damga mühür, antropomorfik figürinler, zoomorfik figürinler, tekerlekler, kaşıklar, ağırşaklar, taştan baltalar, ağırlıklar, havan elleri, öğütme taşları, metal taş kalıpları, metal figürin, kemik aletler, obsidyen ok ucu ve dilgiler ele geçen buluntular arasındadır.

ANTROPOMORFİK FIGÜRİN KAVRAMI ve MURAT HÖYÜK PİŞMİŞ TOPRAK ANTROPOMORFİK FIGÜRİNLERİ

İnsan biçiminde tasarlanan pişmiş toprak, taş, metal, ahşap, kemik, diş, tatlı veya tuzlu su kabuklarından yapılan boyları 2-22 cm arasında değişen; bazı örneklerin boylarının 35-50 cm olduğu,³ sanatsal, tinsel (dinsel), ritüel yönleri olabileceği varsayılan, bereket veya bollukla ilişkilendirilen, bireyin yansması veya günlük hayatı betimlediği düşünülen iki veya üç boyutlu tasarlanmış doğal (naturalistik), doğala yakın ve şematik biçimde gruplandırılan nesnelere antropomorfik figürin

¹ Höyükten alınan numunelerin yaşlandırma analizleri (Karbon-14) TUBİTAK MAM laboratuvarlarında yapılmıştır. Murat Höyük IV. kültür katına ait bir mimari yapının içerisinde bulunan karbonlaşmış odun parçasının radyokarbon tarihine göre (Tubitak-0842) MÖ 2499-2396 (2 sigma) arasında bir tarihi vermiştir. Aynı yapı katına ait mimari yapının içinde ele geçen çömlek içerisinde bulunan karbonize olmuş tohum numunesi radyokarbon tarihine göre (Tubitak-0834) MÖ 2348-2189 (2 sigma) arasında bir tarihi vermiştir.

² Murat Höyük'te Erken Tunç Çağı'nın karakteristik seramiği olan Karaz (Kura Aras) türü seramikte görülmektedir. Murat Höyük Erken Tunç Çağı topluluğunun doğal bir yükselti olan tepenin nehrine konumuna göre yerleşim seçimini yaptığını ve kuzeydoğu-güneybatı yönünde yapıların inşa edildiği yapılan kazılarla anlaşılmıştır. Dörtgen planlı mekânların yanı sıra, mimari yapılar arasında yer alan ve avlu olarak adlandırılan alanda ise günlük yaşam faaliyetlerine tanıklık eden besin üretiminin gerçekleştirildiği taş döşemeli seki ve bu seki etrafında öğütme taşları bulunmuştur. Ayrıca avluda çamur sıvalı dairesel formda yemek pişirme eylemini kanıtlayan ocak kalıntısı bulunması, insanların avlularda toplu halde bir araya geldikleri ve daha çok besin hazırlama ve tüketme aşamalarına yönelik gündelik aktivitelerini gerçekleştirdikleri mekânlar, yerleşimde kolektif hareket edilen bir topluluğun olduğuna işaret etmektedir. Bunlara ek olarak Murat Höyük'te, taştan metal döküm kalıplarının ve kalıp dökümünde kullanılan kabın açık alanlarda ele geçmesi, besin haricindeki gündelik aktivitelerinde avlu gibi açık alanlarda insanların birlikte gerçekleştirdikleri faaliyetlerin göstergesidir.

³ Stampolidis/Sotirakopoulou 2011: 72; Atakuman 2017: 87.

denilmektedir.⁴ Doğal üsluptaki antropomorfik figürinler geçmiş insanın anatomik yapısı, saçı, giyim tarzı, kullandıkları kişisel süs eşyaları ile vücuttaki dövmelemler hakkında bilgi verirken dönemin inanç sistemleri, günlük yaşamı veya sembolik ifade biçimlerine dair fikirler üretilmesine yardımcı olmaktadır.⁵ Doğal üslupta yapılan ve kadın cinsiyetini yansıtan figürin sayısı erkek cinsiyetini yansıtan figürinlerden fazladır. Kadın figürinlerinde cinsel organ, kalça ile göğüsler abartılı şekilde tasvir edilirken erkek figürinlerde cinsel organ phallus belirtilmektedir. Ancak bazı figürinlerde hem erkeğin hem de kadının anatomik belirgin birkaç özelliğinin bulunmayışı antropomorfik figürine cinsiyetsiz bir anlam katma düşüncesi olarak değerlendirilmektedir.⁶

Figürinlerin anlamları ve işlevlerini saptayabilmek için kullanılan genel tipolojik yaklaşımlarda, cinsiyet tanımına yapılan vurgu veya stilistik köken arayışı yeterli olmamaktadır.⁷ Figürinlerin yerleşme içindeki bağlamı, mekân içi veya dışında oluşu, mezar içinde, kenarında tespit edilmiş olması, diğer arkeolojik verilerle ilişkisi, tam veya kırık halde ele geçmesi gibi pek çok faktör figürinlerin anlamları ile işlevleri konusunda daha fazla bilgi edinilmesini sağlamaktadır.

Figürinlerde kadın tasvirin erkek sayısından fazla olması, üretim öncesi ve sonrasında kadının doğayı tanıma, faydalanma ve işleme becerilerinin erkeklerden daha iyi olmakla birlikte, biyolojik yapısından kaynaklı doğurgan gücünün erkekte olmamasına dayandırılmış ve kadın bereket ile bolluğun sembolik ifadesi olarak anaerik sosyal düzenin temsili şeklinde değerlendirilmiştir.⁸

Anadolu'da kökleri Neolitik'e kadar inen kültürlerarası değiş tokuş düzeni, Kalkolitik Dönemde başlayan ve Tunç Çağı ile gelişen madencilikle birlikte, gerek karadan gerekse denizden Mezopotamya, İran, Kafkaslar, Balkanlar, Akdeniz, Ege ve Karadeniz'le kurulan ticari ilişkilerin getirdiği zenginlik ve kültürel etkileşim sayesinde toplumsal sınıflanmanın oluşumunu tamamladığı, sosyo-politik bir otoritenin yani merkezleşmenin ortaya çıktığı⁹, gelişmiş ve elitlerin / beylerin / yönetici sınıfın¹⁰ ve dolayısı ile kentleşmenin ortaya çıktığı Anadolu'da yeni bir dönemi başlatmış olmalıdır. Ancak bu yeni başlangıcın her yerde aynı zamanda başladığını söylemek mümkün değildir. Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nda en çok kullanılan

⁴ Mutlu 2017: 34.

⁵ Bilgi 2012: 18.

⁶ Mina 2007: 268.

⁷ Atakuman 2017.

⁸ Mellaart 1967: 179-184; Gimbutas 1982: 237-238; Gezgin 2008: 36.

⁹ Çevik 2007.

¹⁰ Başaran-Mutlu 2018: 23-25.

figürin formu için yarım daire şeklinde orantısız alt gövdeye, uzun bir boyna sahip kemana benzetilen biçim denilebilir. Genellikle küçük bir yarım veya tam daire şeklinde kafa, yana açılmış çıkıntı kollar genel formun öteki biçimleridir. Üzerinde kullanılan yoğun bezemenin, kişisel süs eşyası veya elbiseyi tasvir ettiği örnekleri görmek mümkündür. Çok çeşitli başlıklara sahip figürinler vardır. Kuş biçimli figürinler, disk yüzlü, kurs biçimli figürinler yaygındır. Cinsiyeti tanımlayabilecek figürinler olduğu kadar cinsiyetsiz olanları da karşımıza çıkmaktadır. Şematize edilmiş yassı bedenlerin yanı sıra doğal üslupta hammaddeleri taş, mermer, kireçtaşı, kil, metalden yapılmış figürinler Anadolu'nun geneline yayılmıştır.¹¹ Figürinlerdeki farklı biçimsel özellikler, figürinlerin dönemlerini veya kültür bölgelerini belirlemek için kullanılmaktadır. Tipolojik karşılaştırmaların, kültür bölgeleri arasındaki etkileşim seviyelerini ortaya koyması veya bölgesel etki sahasının genişliğini belirlemek adına önemli olduğu söylenebilir. Ancak figürinleri bir dönemin tümüne veya kültür bölgesinin geneline yaymak insan-figürin-mekân bağlamını tamamıyla koparmak anlamına gelmektedir. Bu bakımdan figürinlerin biçimsel özelliklerinin katkılarıyla, insan-figürin-mekân bağlamını diğer arkeolojik verilerin yardımı olmaksızın yapmak mümkün değildir.

Murat Höyüğün Tunç Çağları, IV. tabakaya ait Erken Tunç Çağı III evresi ile sınırlıdır (Tablo 1). Yangınla son bulmuş MÖ 2500-2200 yılları arasına tarihli Murat Höyük IV. kültür katında, beş adet şematize edilmiş pişmiş toprak antropomorfik figürin tespit edilmiştir.

Yerleşmenin genelinde dikdörtgen planlı taş temel üstüne kerpiçten yapılmış tek odalı mekânlar bulunmaktadır. Doğu duvarında tek sıra diğer yönlerdeki duvarlarda iki sıra taş temel üstüne kerpiçten yapılmış yaklaşık 20 m² büyüklüğünde tek odalı 4 no'lu mekânın kuzeydoğu-güneybatı yönünde inşa edildiği anlaşılırken girişi güneybatıda tespit edilmiştir. Mekânın sıkıştırılmış tabanın üzerinde doğu duvarının önünde pişmiş topraktan bir adet çec damga mühür, kuzeydoğusundaki köşede *in situ* çömlek içinde karbonize tahıllar ele geçmiştir. Mekânın tahıl depolama alanı olduğu ifade edilebilir. Doğu duvarının önünde tespit edilmiş damga mührün karşısında batı duvarının önünde tüm halde şematize edilmiş 1 no'lu pişmiş toprak antropomorfik figürin tespit edilmiştir (Foto. 3.1; 4.1; kat. 1). Figürinin başı geriye eğimli ve yukarıya doğru uzatılmış konik biçimlidir. Başında herhangi bir başlık veya saç tasviri yoktur. Baş kısmında göz hizasının üstünde karşılıklı delikler vardır. Gözler ve ağız küçük delikli, burun iri kabartılı betimlenmiştir. Kollar dik açıyla yanlara doğru küt çıkıntılar halinde tasvir edilmiştir. Yana açılmış kolların altında, bel bölgesi kavıştırilerek inceltilmiştir. Belden

alta doğru genişleyerek ayakta durur izlenimi verilmesine karşın, bacaklar ve ayaklar betimlenmemiştir. Üzerinde parmak izi bulunan figürinin alt kısmında oluşturulan kaide sayesinde herhangi bir düzleme oturtulması mümkün kılınmıştır.

Tüm bu betimlemeler yapılırken figürinin özenilerek yapılmadığı, figürin üzerinde perdah, astar veya boya izi görülmemesinden anlaşılmıştır. Figürinin üzerinde Anadolu'nun pek çok yerleşmesinden bilinen takı ve kıyafet olabilecek bezemelere yer verilmemiştir. Kilin bezemeye uygun hammadde olmasına karşın, figürin üzerinde bezeme görülmemektedir. Göğüsler, abartılı kalça, şişkin karın bölgesi, göbek deliği, vulva (pubik) veya phallus gibi cinsiyeti çağrıştıracak betimleme bulunmamaktadır. Sade tasarımları tercih eden yerleşmenin sakinleri, doğal üslup yerine şematize tasvirler yer vermişlerdir. Başın her iki yanında bulunan deliklerin kulak olması mümkün olabilir. Ancak figürini bir yere asmak için yapılmış olması daha kuvvetli olasılık olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda figürinin duvara veya insan boynuna asılması ile raf gibi bir düzleme konması arasındaki tercih, mekân içi öğelerin dağılımı ile alakadar olmalıdır. Bir başka tercih nedeni, figürine atfedilen sembolik ifade olabilir. İnsanlar ürettikleri, depoladıkları tahılların sofraya sağlıklı şekilde ulaşabilmesi için figürinleri birer aracı olarak kullanmış olabilirler. Figürin hasat zamanı tarlaya insan boynuna asılarak veya elde götürülebileceği gibi, hasat bitiminde depoya taşınarak istenildiğinde duvara asılabilir, istenirse raf tarzı bir düzleme konulabilme özelliğine sahiptir. Figürinin insan boynuna takılması insan-figürin-tahıl ilişkisine, "muska / tılsım" aracılığı ile aidiyet ve bolluk duygusu katmış olabilir. Figürin böylelikle gerek mekân içinde gerekse mekân dışında serbestçe dolaşıma sokulabilmektedir.

Karbonize tahılların ele geçtiği çömleğin karşısında 4 no'lu mekânın batı duvarının önünde 1 no'lu figürinin kuzeyinde şematize edilmiş 2 no'lu pişmiş toprak antropomorfik figürin tüm ve tamamı yangın sonucunda siyahlaşmış halde tespit edilmiştir (Res: 3.2; 4.2; kat. 2). Figürinin gözleri ve ağız küçük deliklidir. Belirgin kaş kemerine ve kabartılı burna sahiptir. Kulak betimlenmemiştir. Baş kısmı geriye doğru eğimli ve konik yapılıdır. Başlık veya saç ağız betimlenmemektedir. Kollar kısmen öne veya içe doğru çıkıntılı betimlenmiştir. Kolların altında belden itibaren gövde dörtgen biçiminde düzleştirilmiş, bacak veya ayak ayrıntıları belirtilmeden, kaide oluşturularak ayakta durur pozisyonunda betimlenmiştir. Figürinin arkasında alta doğru parmak izi tespit edilmiştir. Gövde üzerinde işlevsel açıdan tanımlanamayan, birbirine yakın yedi adet küçük sığ delik bulunmaktadır.

Gövde üzerindeki deliklerden üç tanesinin bilinçli

¹¹ Atakuman 2017.

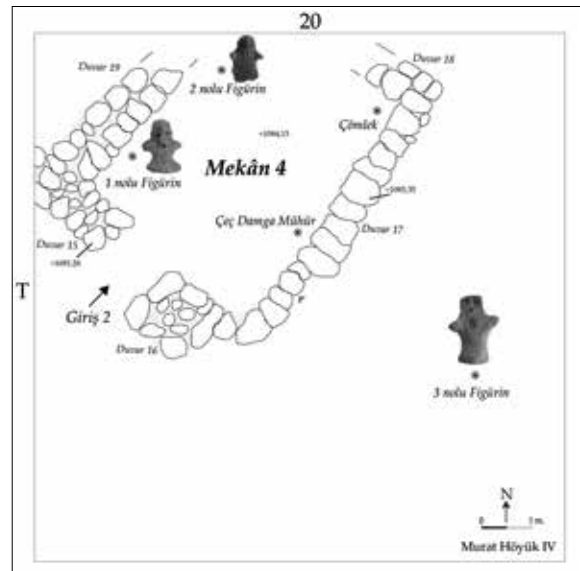
şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak geri kalanlar, büyük olasılıkla figürinin fırınlama esnasında veya yangın geçirdikten sonraki durumu ile ilgili olmalıdır. Bel bölgesindeki deliklerin tam olarak anlamı bilinmemektedir. Ancak bel bölgesindeki bilinçli açılmış deliklerin kemer veya elbiseye ait desen olabileceği izlenimi edinilmiştir. Bu bağlamda bacakları ve ayakları gözükmeyen figürinin üzerinde elbise olabileceği fikri akla gelmektedir. Baş kısmının geriye doğru eğimli konik yapısı ile baş kısmındaki ayrıntılar bakımından 1 no'lu figürünü anımsatmaktadır. Kollar kısmen öne veya içe doğru denilebilecek çıkıntı halinde betimlenerek 1 no'lu figüründen kolların duruşu bakımından ayrılmaktadır. Figürinin üzerinde cinsiyeti tanımlayacak öğeler yer almamaktadır. Takı, kıyafet veya farklı anlamları olabilecek bezemelere rastlanmakla birlikte yoğun kullanım söz konusu değildir. Bu bakımdan 1 no'lu figürin ile pek çok benzerliğe sahiptir. Toplumsal cinsiyet arkeolojisinin çalışma konuları arasında bulunan parmak izlerinin 1 ve 2 no'lu figürinler üzerinde benzer yerlerde görülmesini tesadüf veya üretimindeki teknik konuyla ilişkilendirmek mümkün olabilir. Ancak figürinleri üreten kişi veya kişilerin kendi isteğiyle parmak izlerini bırakmaları olasılık dâhilinde düşünülmektedir.

Figürin aracılığıyla bireysel kimliğin toplumdaki ifadesi mekân kullanılarak günümüze ulaşmış olabilir. Bu bağlamda insan-figürin-mekân bakış açısına insan-figürin-mekân-kimlik-toplum ilişkisi ilave edilebilir. Figürinin mekân içindeki 1 no'lu figürinde olduğu gibi altı düz olması sayesinde raf gibi bir düzleme konulması mümkündür. Her iki figürinin de aynı düzlemde yan yana durduklarını, tespit edildikleri biçimleri, yerleri ve birbirlerine olan yakınlıkları ile söylemek mümkündür. Bu bağlamda tahıl depolama amacıyla kullanılan 4 no'lu mekânın antropomorfik figürinleri tahılların sağlıklı biçimde insanların evlerine girebilmesinde birer iyi dilek, muska veya tılsım aracı olarak görülebilecekleri fikrimizi destekler niteliktedir.

4 no'lu mekânın hemen doğusunda, tüm ve sağlam halde 3 no'lu şematize pişmiş toprak antropomorfik figürin Duvar 17'nin güneydoğusundaki açık alanda ele geçmiştir (Res: 3.3; 4.3; kat. 3). Figürinin birkaç noktasında yangından kaynaklı koyu gri ve siyah renk görülmektedir. Dörtgen biçimli baş kısmının tepesi düzleştirilmiş ve geriye eğimli yapılmıştır. Başta herhangi bir başlık veya saç betimi yoktur. Gözler ve ağız küçük delikli, burun kabartılı betimlenmiştir. Kaş kemeri belirgin ve bitişiktir. Başın her iki yanında kulak olabilecek küçük delikler görülmektedir. Kısa boyunludur. Kollar yanlara açılmış küt çıkıntılar halindedir. Sol kolun altında gövdeyle birleştiği yerde çentikler vardır. Çentiklerin ne amaçla yapıldığı anlaşılamamaktadır. Göğüs üzerinde hangi madene ait olduğu bilinmemekle birlikte çukur içinde

formu bozulmuş küçük metal parçası yer almaktadır. Bel kısmı hafif bir kavisle belirtilmiştir. Kısa silindirik vücut yapısının alt kısmında, düzleştirilmiş kaidenin ortasında, küçük bir oyuk, delik yer almaktadır. Ayakta durur pozisyonudur, bacaklar ve ayaklar betimlenmemiştir. Cinsiyeti belirsizdir.

Düzleştirilmiş kaidenin ortasında yer alan sığ oyuğun, tamamlanamamış yarım kalan bir işlem olduğu düşünülmektedir. Düzleştirilmiş kaideli alt kısmı sayesinde 1 ve 2 no'lu figürinlerde olduğu gibi bir düzleme konulabilmesi sağlanmıştır. Göğse applike edilmiş metalin oluşturduğu sığ çukur ve metal nesnenin çukur içinde günümüze kalan parçası görülmektedir. Metal nesnenin ne tür bir işleve sahip olduğu bilinmemektedir. Ancak metalin kolye ucu amacıyla yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Bu uygulamanın altında insanların günlük hayat pratiklerinin dışında daha özel bir nedeni düşünmek gerekmektedir. Kilin bezeme için en uygun hammadde olması, istenildiğinde takı bezemesinin kolaylıkla yapılabileceği anlamına gelmektedir. Bunun yerine takı yapma fikrinin metalle işlenmesi farklı bir uygulama ve düşüncüyü ortaya koymaktadır. Yerleşmedeki taş kalıplar ve metal figürin, höyükte metalürjik aktivitelerin varlığını göstermektedir.

Fotoğraf 2 : Murat Höyük IV, T-20 karelağı, Mekân 4, 1, 2 ve 3 No'lu figürin buluntu yerleri (Çizim: Abdulkadir Özdemir) / The plan of space 4 at Murat Höyük IV, T-20 grid with the finding spots of figurines 1, 2 and 3 (Drawing: Abdulkadir Özdemir)

Yangın sonucu terk edilen yerleşmede tahrip olan 4 no'lu mekânın hemen yanında 3 no'lu figürinin tespit edilmiş olması, mekânın bir parçası olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. 1 ve 2 no'lu figürinlerle birlikte 3

no'lu figürin tahıl depolama alanıyla ilişkili olmalıdır. Tahıl hasadı ve tahılın sağlıklı şekilde tüketilmesi için figürine özel anlamlar yüklenildiği düşünülmektedir. 4 no'lu mekânın içindeki çömlek ve çeç damga mührü ile beraber antropomorfik figürinlerin yangın esnasında işlevlerinin devam ettiği tespit edildikleri konularından, üzerlerindeki yanıklardan, sağlam ve tüm halde ele geçmelerinden anlaşılmaktadır (Foto. 2).

Kapalı mekân dışında açık mekânlarda ortak kullanım alanı olan avlu içerisinde iki adet şematize pişmiş toprak antropomorfik figürin tespit edilmiştir. Mekânlara paralel inşa edildiği anlaşılan kuzeydoğu-güneybatı uzantılı çevre duvarının hemen doğusunda, 1 no'lu mekânın kuzeyinde, 2 no'lu mekânın kuzeybatısında, avludaki diğer figürin olan 5 no'lu figürinin güneybatısında 4 no'lu şematize pişmiş toprak antropomorfik figürin kırık halde kültür dolgusunda tespit edilmiştir (Foto. 3.4; 4.4; kat. 4). Boyundan yukarı ve belin altından itibaren sağ tarafı kırık olan figürinin sol yanı nispeten sağlam kalmıştır. Baş formuna dair görüş söylemek güçtür. Ancak figürinin genel formundan başının geriye eğimli olduğu anlaşılmaktadır. Figürin üzerindeki en dikkat çekici öge boyun ile gövdenin birleştiği kısımda küçük bir çukur / delik yer almaktadır. Kollar dik açıyla yanlara küt halde çıkıntılı betimlenmiştir. Bel kısmı belirgin şekilde kavislendirilerek belirtilmiş ve alta doğru düz halde son bulmaktadır. Figürin ayakta durur pozisyonundadır.

Gövde üzerinde cinsiyet tanımına yardımcı olabilecek herhangi bir ögeye veya kıyafete rastlanmamaktadır. Figürinin düzleştirilmiş yassı hali, özenli yapılmış olması ve perdahlanması sayesinde yerleşmedeki diğer figürinlerden ayrılmaktadır. Amacını uzun süreli yerine getirememekten kaynaklı, işlevselliği sonlandırılarak avluya rastgele atıldığı düşünülmektedir. Kırılarak işlevselliğinin son bulması kadar işlevinin son bulmasından sonra doğal veya antropojenik (insan kaynaklı) yollarla günlük yaşam içinde kırılmış olması da mümkündür. Günümüze açık alanda ulaşan kırık hali insan-figürin-mekân bağlamının sadece kapalı mekânlarla sınırlı olmadığını göstermektedir. 4 no'lu figürin Murat Höyük insanların birbirinden çok farklı tipolojilerde figürinler üretmediklerini göstermektedir. Figürin üzerindeki çukur deliğin ne amaçla yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. İlk bakışta göz damlası, göz tasviri veya nazar fikri akla gelirken kolye ucu olabileceği düşünülmektedir. Mevcut haliyle deliğin yarım bırakılmış bir işin ürünü olması mümkündür. Figürini bir yere asmak maksatlı delik açılmak istenmiş ve sonrasında vazgeçilmiş olabilir.

Açık alanda Duvar 1 (Çevre Duvarı)'nın doğusunda, 3 no'lu mekânın batısında, taş döşemeli sekinin güneybatısında açık alanda, kültür dolgusunda 5

no'lu şematize pişmiş toprak antropomorfik figürin bulunmuştur (Foto. 3.5; 4.5; kat.5). Figürinin boynu, gövdesi, kollarla birlikte yapıldıktan sonra, baş kısmının en son yapıldığı anlaşılmaktadır. Baş kısmı mantar biçiminde boyna oturtulduktan sonra üzerinde çalışma gerçekleştirilmemiştir. Baş kısmında ayrıntılara yer verilmemiştir. Boynu uzundur, yassı ve düzleştirilmiş gövde yaratılmak istenmiştir. Kollar yana açılmış şekilde, küt çıkıntılar halinde belirtilmiştir. Sol omzunda ve kolunda delikler vardır. Bel bölgesi hafif kavislendirilerek, alta doğru düz ve yassı biçimde devam ettirilmiştir. Ayakta durur pozisyonundadır. Figürin üzerinde çok sayıda parmak izi vardır. Parmak izi dışında kile şekil verilirken bazı bölgelerde oluşan kıvrım izleri dikkat çekmektedir.

Alt bitim noktasında kaide izlenimi tespit edilmemiştir. Bu bakımdan 1, 2 ve 3 no'lu figürinlerden ayrılmaktadır. Üzerinde herhangi bir bezeme görülmemekte ve cinsiyetini tanımlayacak öğeler bulunmamaktadır. Figürinin tamamlanmamış, bitirilememiş bir ürün olduğu söylenebilir. Sol omuz ve koldaki deliklerin sağ omuzda ve kolda görülmemesi figürinin yarım kalmış olması ile açıklanabilir. Delikleri yapmanın amacı figürinin asılabilir olmasını sağlamak olabilir. Ancak bu amaca ulaşamamıştır. Figürinin büyük olasılıkla figürin yapma konusunda becerisi olmayan acemi biri tarafından yapılmak istendiği düşünülmektedir. Figürinin bitmemiş ürün olmasından kaynaklı, herhangi bir işlevselliği söz konusu değildir. Ancak figürini yaratma isteği ve tasarlama fikri bir araya geldiğinde amaç doğrultusunda yapıldığını ortaya koymaktadır. Bu amacın figürin yapma deneyimini arttırmak olabileceği gibi oyun, oyuncak gibi amaçları olması da düşünülebilir.

ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ve ÇEVRESİNDE ANTROPOMORFİK FIGÜRİNLER

Doğu Anadolu Bölgesi yüksek dağlarla çevrili, engebeli ve sert iklim koşullarının hâkim olduğu bir coğrafyadır. Hayvancılık için uygun geniş otlak ve meralar varken, tarım faaliyetleri için sınırlı alanlar vardır. Erken Transkafkasya kültürü ile Erken Tunç Çağı'na giren bölge, Mezopotamya ile paralel bir kültürel gelişim göstermekte olan Karaz Kültürü Doğu Anadolu Bölgesi'ni etkisi altına almakta ve büyük oranda karakterize etmektedir.¹² Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erken Tunç Çağı ve Karaz Kültürü MÖ IV. bin yılın ikinci yarısından, MÖ III. bin yılının başlarına kadar (yaklaşık olarak MÖ 3250-2000) görülebilmektedir.¹³

¹² Işıklı 2007: 328-332; Işıklı 2018: 14; Işıklı/Altunkaynak 2014; Altunkaynak 2018: 91.

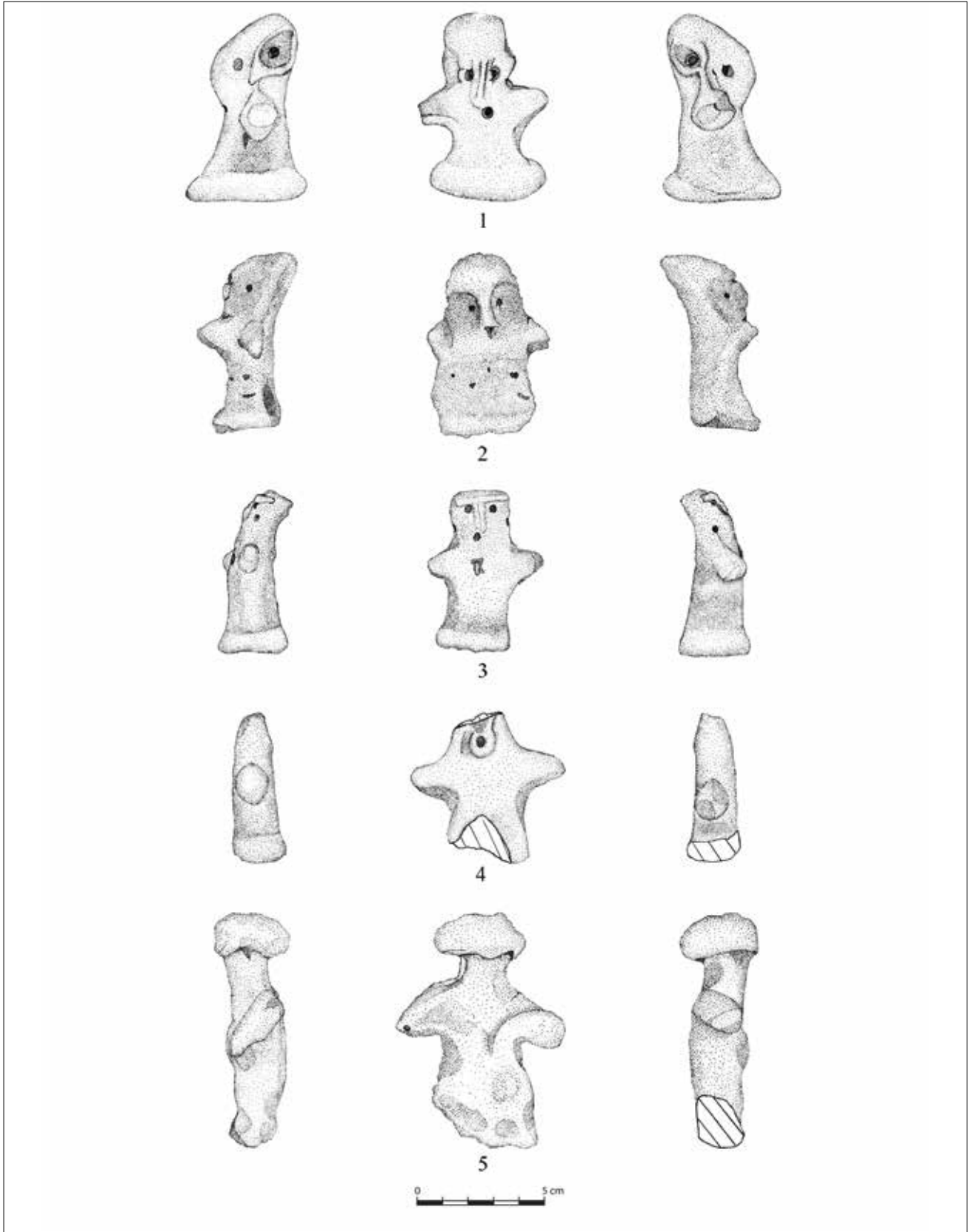
¹³ Conti/Persiani 1993: Table 2; Palumbi 2008: Table 1.1; Işıklı 2007: 328; Işıklı 2019: Tablo 1.

Fotoğraf 3: Murat Höyük IV, Pişmiş Toprak 1,2,3,4 ve 5 No'lu Antropomorfik Figürinler (Foto: Abdulkadir Özdemir) / *The Terracotta Figurines 1,2,3,4 and 5 of Murat Höyük, at level IV (Photo: Abdulkadir Özdemir)*

MURAT HÖYÜK ERKEN TUNÇ ÇAĞI ANTROPOMORFİK FİGÜRİNLERİ

Fotoğraf 4: Murat Höyük IV, Pişmiş Toprak 1,2,3,4 ve 5 No'lu Antropomorfik Figürinlerin Çizimi (Çizim: Nurjiyan Özdemir) / The drawing of Terracotta Figurines 1,2,3,4 and 5 of Murat Höyük, at level IV (Drawing: Nurjiyan Özdemir)

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keban ve Karakaya barajlarının inşası öncesi yüzey araştırmalarında tespit edilen Erken Tunç Çağı yerleşmelerin kazıları neticesinde önemli bilgiler edinilmiştir. Malatya-Elazığ Boyalıları¹⁴ adıyla anılan ve Malatya (Karakaya Bölgesi) ve Elazığ (Keban Bölgesi)'nde bölgeye özgü bu seramikler Norşuntepe, Tepecik, Tülintepe, Han İbrahim Şah gibi bazı yerleşimlerde çok sayıda ele geçmiştir.¹⁵ Ayrıca bölgede Karaz malları ve Mezopotamya kökenli çark yapımı açık renkli kaplar birlikte görülürken Erzincan, Erzurum, Muş ovaları ile Erzurum Kars bölümünde Kafkasya etkili Karaz / Kura Aras malları görülür.¹⁶ Kuzey Suriye, Mezopotamya seramikleri bölgenin kuzeyinde ve doğusunda görülmemektedir.

Bölgenin Erken Tunç Çağı I evresine tarihli en önemli yerleşmeleri arasında Karaz, Erzurum Pulur, Güzelova, Sos Höyük, Elazığ Pulur Sakyol, Tepecik, Norşuntepe, Korucutepe, Tülintepe, Taşkun Mevkii, Malatya Arslantepe ve Pirot Höyük bulunmaktadır. Güneydoğu Anadolu'da çark yapımı kaplar Mezopotamya kökenlidir ve Güneydoğu Anadolu Erken Tunç Çağı I evresi Mezopotamya kronolojisine göre Geç Uruk'un devamı şeklinde değerlendirilmektedir.¹⁷ Hassek Höyük, Lidar Höyük, Birecik Barajı Mezarlığı, Kargamış, Nevali Çori ETÇ I ile Tilbeşar yerleşmeleri Güneydoğu Anadolu'da bilinen en önemli merkezlerdir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde görülen Karaz malları Erken Tunç Çağı II evresinde güneye Amik Ovası'na kadar yayılırken, Güneydoğu Anadolu Erken Tunç Çağı II evresinde Mezopotamya etkileri sürmeye devam etmiştir. Malatya Gelinciktepe, Norşuntepe ve Lidar Höyük Erken Tunç Çağı II evresinin önemli yerleşmeleri arasındadır. Erken Tunç Çağı'nın III evresinde Karaz seramik grubu Doğu Anadolu'da yaygın şekilde kullanım görmeye devam etmiş¹⁸ ve aynı zamanda İç Anadolu Bölgesi'nden bilinen yivli kaplar kullanılmıştır.¹⁹ Bölgenin Erken Tunç Çağı III evresine tarihli yerleşmeler içinde Arslantepe, Tepecik, Korucutepe ile Norşuntepe yer almaktadır. Bu evrede Güneydoğu Anadolu Mezopotamya'nın siyasal sosyal etkisinde kalmış, göçlere sahne olmuş ve kent toplumu ile anıtsal yapıların ortaya çıktığı bir bölge haline gelmiştir. Bölgedeki kent toplumuna ve anıtsal mimariye sahne olan yerleşmeler arasında Lidar Höyük²⁰, Titriş²¹,

Samsat²², Gedikli Karahöyük²³ ve Oylum Höyük²⁴ yer alır.

Murat Höyük antropomorfik figürinlerini Doğu Anadolu içinde ve komşu bölgelerin figürinleri bağlamında değerlendirildiğinde, benzerliğin genel anlamda olmadığını, ancak birkaç yerleşme ile sınırlı tipolojik benzerliğin tekil buluntular şeklinde olduğu ifade edilebilir. Erken Tunç Çağı (ETÇ) II dönemine tarihli Pulur Sakyol²⁵ ve ETÇ III dönem yerleşmesi Norşuntepe'den²⁶ bilinen pişmiş toprak antropomorfik figürinler üzerindeki kişisel süs eşyası kullanımı, Murat Höyük figürinlerinin iki tanesinde sınırlı görülmektedir. 4 no'lu mekânın hemen doğusunda açık alanda mekânla ilintili olduğu düşünülen 3 no'lu figürinin göğsündeki metal buluntunun kolye ucu olabileceği düşünülmektedir. Açık alanda, kültür dolgusu içinde tespit edilmiş 4 no'lu figürinin boynu ile göğsü arasında göz damlasını anımsatan kolye ucu olabilecek çukur vardır. Benzerliğin kişisel süs eşyasındaki tekil buluntulardan öteye gidememektedir.

Pulur Sakyol'da Erken Tunç Çağı II evresine tarihli ele geçen pişmiş toprak antropomorfik figürinler arasında dörtgen başa sahip figürin vardır.²⁷ Gözleri ve ağız küçük delikli, burnu kabartılmış, beli hafif kavislendirilmiştir. Baş, boyun ve gövdenin ayrımı yapılmadan bacaklara, ayaklara yer verilmeyen düzleştirilmiş gövdesi kaideli kısmı sayesinde Murat Höyük 3 no'lu figürin ile farklılıkları barındırarak benzerlik göstermektedir. Koşay,²⁸ figürin üzerinde uzatılmış kollardan bahsederken, Gündoğan-Aydınün,²⁹ bu uzatılmış kolların, aslında gövde üzerinde kabartma aplike olduğu anlaşılan göğüsler olduğunu ileri sürer.

Pulur Sakyol'daki diğer figürinler arasında başı kırık halde ele geçen ve bacakları uzatılmış örnekler vardır.³⁰ Norşuntepe'de ETÇ sonuna tarihli tabakalarda ele geçmiş, şematize keman biçiminde, pişmiş toprak antropomorfik figürin bulunmaktadır.³¹ Yassı biçimli, üçgen formlu baş yapısı, küt kolları, geniş kalçaları, oyma ve kabartma bezemeleri ile Kuzey Suriye etkili pişmiş toprak antropomorfik figürinlerine benzer. Murat Höyük figürinleri ile kolların yana açılması dışında benzerlik söz konusu değildir. Yerleşmede aynı döneme tarihli bir başka pişmiş toprak antropomorfik figürin ise yana açılmış küt

¹⁴ Sagona/Zimansky 2015: 166; Malatya-Elazığ Boyalı seramikler hakkında detaylı bilgi için bkz. Marro 1997.

¹⁵ Hauptmann 1976: 48-49, lev. 44. 5-6, lev. 51.1,6,10, lev. 53.3-8; Esin 1970: lev. 20-24; Esin 2000: 88; Ertem 1974: 61.

¹⁶ Işıklı 2011; Işıklı 2015; Karaz Kültürü'nün detaylı araştırma tarihçesi için bkz. Işıklı 2005.

¹⁷ Harmankaya 2002: 12; Frangipane 2010: 192; Kalkan 2015: 63-65.

¹⁸ Işıklı 2005.

¹⁹ Bertram 2008.

²⁰ Hauptmann 1983.

²¹ Algaze / Mısır 1995.

²² Özgüç 2009.

²³ Duru 2006.

²⁴ Özgen vd. 1997.

²⁵ Koşay 1976: 33, 70; Lev. 71.376.

²⁶ Hauptmann 1979: 54-55; Lev. 33.2.

²⁷ Koşay 1976: 33, 70; Lev. 71.371.

²⁸ Koşay 1976: 70.

²⁹ Gündoğan-Aydınün 2003: 53.

³⁰ Koşay 1976: 70; Lev. 71.373, 374.

³¹ Hauptmann 1979: 54; Lev. 33.1.

kollara, kalın boyna ve kabartıma göğüslere sahiptir.³² Boynundan yukarıya ile belden aşağıya kayıp figürünün Murat Höyük figürinleri ile benzerliği bulunmamaktadır.

Pulur Sakyol yerleşmesinde tespit edilmiş figürinler arasında kuş biçimliler bulunmaktadır.³³ Konik formlu ve kaidesi çukurlu kuş biçimli figürinlerin benzeri Erzurum Pulur'da³⁴ görülmüştür. Dini anlamlar yüklenen figürinler, Erken Tunç Çağı III dönemine tarihlidir. Erzurum Pulur'un ikinci yapı katında, çöp çukuru içinde çıplak halde, başı kayıp çömelmis ve hareketli bir izlenim veren antropomorfik figürin bulunmuştur.³⁵ Bereket, tanrı ve tanrıçalarla ilişkilendirilen diğer pişmiş toprak figürinlerin başları ile gövdenin alt kısımları kayıptır. Yana açılan üçgen kollar ve küçük delikler şeklindeki göğüsler³⁶ ile Murat Höyük figürinlerinden ayrılmaktadır. Korucutepe'nin D evresinde tespit edilmiş olan MÖ 2600-2300 yıllarına tarihli figürin, Kuzey Mezopotamya Er Hanedan, Akad dönemi figürinlerine benzemektedir. Yana açılmış sivri kolları, baldırları ve kalın bacakları betimlenmiştir. İri gövdeli, ayakta durur pozisyonda, kuş kafası görünümünde arka tarafında çizi bezeme ile belirtilmiş uzun saçlara sahip ve kabartma göğüsleri ile kadını sembolize ettiği belirtilen figürinin boynunda kalın kolye olabilecek süs eşyası bezemesi vardır.³⁷ ETÇ III döneminde, Tepecik'de İç Anadolu özellikli kuş yüzlü figürin vardır.³⁸ Boynunda atkı veya takı olabilecek kabartma bulunmaktadır. Kafasında saç tasviri yer alan figürinin altı düzleştirilmiş ve kaideli formu rahatlıkla düzleme konulabilmesini sağlamaktadır. Yerleşmede ayrıca Güneydoğu Anadolu Suriye tiplerini hatırlatır nitelikte, kurs biçimli, şematize edilmiş figürin bulunmaktadır. Figürinin ağız belirtilmemiş, küçük delikli gözleri ve iri burnu vardır.³⁹ Ön ve arka tarafında dikey, yatay ve çapraz çizgilerle şekillendirilmiş bezeme bulunmaktadır. Tepecik figürin buluntuları farklı bölgelerle kurulan etkileşime örnek olarak gösterilebilir. Murat Höyük'te Anadolu'nun çeşitli yerlerinde görülen kuş görünümü antropomorfik figürinlere rastlanmamaktadır.

2016-2017 yıllarında TANAP (Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı) Projesi kapsamında Erzurum Ovası'ndaki Alaybeyi Höyüğü kurtarma kazılarında Erken Tunç Çağı'na tarihlenen antropomorfik figürinler tespit edilmiştir.⁴⁰ Tespit edilen antropomorfik figürinlerden biri taştan iki tanesi kildendir. Figürinler biçimsel olarak

benzerlikler taşırken, kadın olarak yorumlanmışlardır. Taştan yapılmış figürin şematize edilerek kollar her iki yana doğru açık şekilde tasvir edilmiştir. Yüz veya vücut detayları belirgin değildir. Taş figürin ile benzer biçimsel özelliklere sahip kilden yapılmış ikinci figürinin üzerindeki astar ve perdah izlerinden iyi bir işçiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Baş ve alt kısmı kırık olan figürinin göğüsleri belirtilmiştir. Üçüncü ve son figürin de kildendir. Şematize edilen figürinde kollar her iki yana doğru açık vaziyette betimlenmiştir. Göğüsleri kabartılı şekilde tasvir edilmiştir. Figürinin alt kısmı uzun silindirik bir biçimde kaide oluşturması sebebiyle diğer figürinlerden ayrılmaktadır. Alaybeyi Höyüğü'nün kaideli örneği ile Murat Höyük 1 ve 3 no'lu figürinleri benzer formlara sahiptir. Ayakta durur, kaideli biçimleri ile kolların her iki yana küt biçimde açık vaziyetleri her iki yerleşmede dikkat çekici ortak özellikler arasında yer almaktadır. Ancak Alaybeyi Höyüğü figürinleri için kadın tanımlaması yapılırken Murat Höyük figürinleri için cinsiyet tanımını yapmak söz konusu değildir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Harran yerleşmesinde ETÇ-OTÇ geçişinde kuş görünümü, yoğun takı bezemesinin kullanıldığı, göğüslerin belirgin olduğu ve kolların göğüste birleştirildiği figürin görülmektedir.⁴¹ Bir başka Şanlıurfa yerleşmesi olan Burhan Höyük'te ETÇ I dönemine tarihli kuş kafalı figürin bulunmaktadır. Kalın boyunlu, küçük kolları, düz bitime sahip vücudu vardır. Boynunda atkı veya takı olabilecek nesne dışında çıplak tasvir edildiği ifade edilmektedir.⁴² Figürinin önü ve arkası boya bezemelidir. Kabartılı göğüslerinden dolayı, kadınlık vurgusu üzerinden ana tanrıça tanımlaması yapılmıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Şanlıurfa'da bulunan Tiritiş Höyük'te ETÇ II-III dönemlerine ait keman biçimli, mermer figürinler bulunmaktadır.⁴³ Ege dünyası ile olası ticarete dair gösterge niteliğindeki buluntuların benzerleri Murat Höyük'te yoktur. Şanlıurfa'da yer alan Kurban Höyük'te ETÇ II-III dönemine tarihli uzun silindirik gövdelere sahip sok-ve-çek (stab-and-drag) tekniğinde yapılan sokma bezeme ile süs eşyası tasvirli, dolgun kalçalı, bacakların ve ayakların betimlendiği omuzdan çıkıntılı kolları olan pişmiş toprak antropomorfik figürinler vardır.⁴⁴ Güneydoğu Anadolu Bölgesi figürinlerinin benzerleri Murat Höyük'te görülmemektedir.

ETÇ'nin tüm evrelerini görebildiğimiz Gözlükule'de, ETÇ I evresine tarihli pişmiş toprak figürin vardır. Kabartma göğüs, göbük deliği tasviri ile sokmabezlekle

³² Hauptmann 1979: 55; Lev. 33.3.

³³ Koşay 1976: 70; Lev. 71.372, 375.

³⁴ Koşay/Very 1964: 22; Lev. XXXVIII.82.

³⁵ Koşay/Very 1964: 22; Lev. XXXVIII.84.

³⁶ Koşay/Very 1964: 22; Lev. XXXVIII.85-86.

³⁷ Van Loon-Güterbock 1972: 80; Lev. 55/2.

³⁸ Esin 1970: Lev. 11/4.

³⁹ Esin 1970: Lev. 10/2.

⁴⁰ Işıklı 2019: 158, lev. 10b-d, fot. 15.

⁴¹ Prag 1970: Şek. 9/70-72; Gündoğan-Aydınün 2003: 26.

⁴² Behm-Blancke vd. 1984: Lev. 27.

⁴³ Algaze vd. 1995: Şek. 35.

⁴⁴ Algaze vd. 1990: Lev. 151/A-C,G, Lev. 152/A-B.

sırta işlenen saç betimli figürinin⁴⁵ benzerleri Kusura, Ahlatlıbel ve Thermi'de görülürken Murat Höyük figürinlerinin benzerleri Mersin'e bakıldığında bulunmamaktadır.

İç Anadolu Bölgesi'nde Ankara'da Erken Tunç Çağı'na tarihlî yerleşmelerde çeşitli biçimlerde figürinler vardır. Karaoğlan Höyüğü'nde görülen stilize, cinsel organı belirtilmiş, başında başlık ve yoğun bezemeli figürin örneklerine⁴⁶ Murat Höyük'te rastlanmamaktadır. Karayavşan yerleşmesindeki⁴⁷ iri gözlerin, kalça ve göğüs betimli figürinlerin benzerleri Murat Höyük'te bulunmamaktadır. Koçumbeli figürinleri⁴⁸ yassı formlu, ince belli, geniş gövdeli, gözlerin bazen ikişer oyukla işlendiği, üzerinde kemer veya kıyafet olabilecek oyuk bezemeleri ile dikkat çekmektedir. Murat Höyük'te 4 no'lu mekânın içindeki 2 no'lu figürinin bel kısmında kemer veya elbise deseni olabilecek oyuk bezemeler Koçumbeli figürinlerini akla getirirse dahi benzer özelliklere sahip değildir. ETÇ II-III yerleşmesi Ahlatlıbel'de çok sayıda pişmiş toprak figürin ele geçmiştir. Disk başlı, keman biçimli ve gözlerin belirgin olduğu figürinlerde çizi bezemelerle kıyafetler tasvir edilmiştir.⁴⁹ Göğüsler minik oyuklar şeklindedir. Cinsiyeti belirgin figürin azdır. Figürinler kişilerin üzerlerinde taşıyabilecekleri kadar ufaktır. Boyutları itibarıyla Murat Höyük figürinleri ile benzerlikleri olsa dahi genel anlamda herhangi bir tipolojik benzerlik kurmak mümkün değildir. Ankara'da yer alan bir diğer yerleşme olan ETÇ III dönemine tarihlî Etiyokuşu'nda iri gözlerin, yuvarlak başların ve uzun boyunların bulunduğu figürinler vardır.⁵⁰ Kol ve omzun birleşim yerinde, her iki tarafta sığ çukurlar bulunmaktadır. Kollar omuzdan çıkıntı şeklinde yapılmıştır. Çan biçimli gövdenin alt kısmında, oluklu bezemelerle kıyafet olabilecek tasvirlerle yer verilmiştir. Kimi örneklerde bacaklar ayrı betimlenmiştir.

Ankara dışında İç Anadolu Bölgesi'nin önemli yerleşmesi Kayseri Kültepe'de tapınak veya mezarlarda bulunmuş alabaster ve mermerden yassı figürinler, iki, üç veya dört başlı üçgen formludur. Yuvarlak gövdeler ile sivri betimlenmiş başlar mevcuttur. Çan biçimli figürinlerin vücutları çizi bezemelidir. Ayakta durur halde şişman kadın figürinleri, Kültepe'nin figürinleri arasında yer alırken⁵¹ Murat Höyük'te benzerleri tespit edilmemiştir.

Çorum'da Alacahöyük ETÇ III yerleşmesinde çan biçimli figürinlerde iri göz detayları vardır. Kollar küt çıkıntılı ve

kolların üzerinde delikler vardır. Vücudun alt kısmında, cinsiyeti tanımlayıcı sokma bezemeler bulunmaktadır. Ancak göğüs işlenmemiştir. Yoğun bezeme veya motif yoktur. Mezar hediyesi olarak günümüze ulaşmıştır.⁵² Murat Höyük figürinleri ile benzerlik kurulamamaktadır. Çorum'daki Erken Tunç Çağı yerleşmesi Kalınkaya'da, disk başlı, yassı çan biçimli, küt kolları ve uzun boyun kısmı ile yuvarlak başa sahip figürin vardır.⁵³ İri gözleri, göbek deliği, kabartma göğüsleri bulunan figürinin ince belinin altında, yatay kavisli çizgiler halinde kıyafet tasviri vardır. Yozgat'taki ETÇ II-III dönemine tarihlî Alishar Höyük'te ise disk başlı biçimli figürinlerin gelişmiş tipte olanların yanı sıra, kollu şematik figürinler karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴ Murat Höyük antropomorfik figürinleri İç Anadolu yerleşmelerindeki örneklerle kıyaslandığında keskin hatlarla ayrılmaktadır.

Karadeniz Bölgesi'nde Erken Tunç Çağı'nda yoğun figürin buluntularıyla karşılaşılan yer İkiztepe yerleşmesidir. Samsun'da yer alan yerleşmede, düz yüzlü, doğala yakın üslupta şematize edilmiş, pişmiş toprak figürin vardır.⁵⁵ Figürinlerde dörtgen şeklindeki başların etrafı yuvarlatılmış ve ağızlar çizgiyle belirtilmiştir. Gözlerde göz bebeği detayları görülürken, burun ve kaşların gerçekçi tasviri dikkat çekicidir. Boyun kısa, kollar aşağıya bakar vaziyette göğüsler kabartma ve göğüs kısmında bezemeler mevcuttur. Bele kemer takılmış izlenimi verilmiştir. Belin kavislendirildiği, göbek deliğinin belirtildiği figürinin belden aşağısına, arka tarafına yatay ve dikey oluk çizgiler yapılmıştır.⁵⁶ Murat Höyük'teki baş, boyun, gövde ve bacak ayrımı yapılmadan bütün halde insanı tasvir eden figürinlerin alt bitim kısmındaki düzleştirilmiş kaidenin benzerleri Orta Karadeniz'deki İkiztepe Erken Tunç Çağı yerleşmesinde görülmektedir.⁵⁷ Bilgi⁵⁸, bahsi geçen figürinlerin kadın olduklarını belirtmiştir. Oturur halde kum saati biçimli gövdelere sahip İkiztepe figürinlerinin kemikten sokma başları vardır. Murat Höyük figürinleri oturur pozisyonda tasvir edilmezken, cinsiyetleri belirsiz ve sokma baş (akrolitik) özelliği bulunmamaktadır. Murat Höyük'te görülen şematize edilmiş figürinlerin İkiztepe'de tespit edilmiş olan gerçekçi üsluptaki örneklerle benzerliği bulunmamaktadır.

Samsun'daki bir diğer yerleşme ETÇ II-III dönemleri görülen Dündartepe'dir. Ahlatlıbel figürinlerine benzeyen bir tane figürin ile Anadolu-Balkan ilişkilerini gösterdiği ifade edilen, gri renkli, parlak boya astarlı, kırık figürin

⁴⁵ Goldman 1956: Lev. 451/1,2.

⁴⁶ Kulaçoğlu vd. 1992: Foto. 89, 92.

⁴⁷ Kulaçoğlu vd. 1992: Foto. 90, 91.

⁴⁸ Tezcan 1966: Lev. XX, XXXII, XXXIII; Atakuman 2017.

⁴⁹ Koşay 1934; Bilgi 2012: 217, 222.

⁵⁰ Kulaçoğlu vd. 1992: Res. 86-88.

⁵¹ Bilgi 1975: Lev. I-IV; Res. 14; Müller-Karpe 1974: 295/F, E, 296/11, 8, 2, 296/3, 10,1.

⁵² Koşay/Akok 1973: Lev. LXXXII.

⁵³ Kulaçoğlu vd. 1992: Res. 93.

⁵⁴ Schmidt 1932: Şek. 62.

⁵⁵ Bilgi 2000: Res. 11.

⁵⁶ Alkım vd. 1988: Lev. LXV/I.

⁵⁷ Alkım 1988: Lev. LVI / 2, 6, 8; Bilgi 2012: Fig. 321-323,347,359-361,377-380.

⁵⁸ Bilgi 2012: 158.

bulunmaktadır. Ayrıca kuş kanadı formlu kollara sahip, kabartma göğüsleri ve kavislendirilmiş ince beli ile çan biçimli gövdeli figürin de vardır.⁵⁹ Konik başa, delikli gözlere, kabartma burna sahip figürin ayakta durur pozisyonadadır. Farklı kültür bölgeleri ile etkileşimi olan yerleşmenin, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Murat Höyük ile figürin bağlamında etkileşimi görülmemektedir.

Erken Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesi ile yakın kültürel ilişkiler kurulan Mezopotamya ve Levant Bölgesi'nde, Neolitik dönemden itibaren insan modellemeleri görülmesine karşın, MÖ 3. bin yılın ikinci yarısından sonra yaygın şekilde kullanılmaya başlanan pişmiş toprak antropomorfik figürinler, genelde düz üst gövdeye ve geniş tabanlı sütun benzeri bir alt gövdeye sahiptirler.⁶⁰ Üst gövde ve başlar ayrıntılı işlenmekle beraber saç kesimi, başa takılan başlıklar ve baş bölgesindeki takılar bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Kollarını duruş şekli bölgeye veyacinsiyete göre çeşitlilik gösterirken göğüs üzerinde birleşen kollar, her iki yana açılmış vaziyette kısa, sivri veya küt kollar ile öne hafif çıkıntılı kollar sıkça betimlenmiştir. Figürin bacaklarının genelde tasvir edilmemesi üzerinde uzun bir kıyafet olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Ayakta duran bazı figürinlerin kalça kısmındaki takı kullanımı alt gövdeye dair dikkat çekici bir özelliktir. Figürinlerde yaygın şekilde kadınlar tasvir edilirken erkeklere nadiren rastlanmaktadır. Kadın ve erkeğin çıplak tasvir edildiği örneklerde cinsiyet organlarının vurgulandığı görülmektedir.⁶¹ Kadınlar, kollarını göğüslerini tutar şekilde veya bebek taşıyor halde, erkekler ise sakallı ve sivri uçlu başlıkla tasvir edilmektedir. Ortalama boyları 10-15 cm arası ve çoğunluğu el yapımı olan antropomorfik figürinlerin içerisinde, çok az sayıda kalıp tekniğinde yapılan örnekler bulunmaktadır.⁶² Mezopotamya ve Levant Bölgesi'ndeki antropomorfik figürinlerin geniş tabanlı ve sütun gibi bir alt gövdeye sahip olmaları⁶³ ile başların hafif geriye doğru duruşu⁶⁴ bakımından, Murat Höyük 1, 2 ve 3 no'lu örnekler ile tipolojik benzerlikleri bulunmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Murat Höyük'te tespit edilmiş sadece beş adet pişmiş toprak antropomorfik figürin vardır. Tespit edilen figürinlerin göreceli, sayıca az olması genel bir değerlendirme yapmayı engellemektedir. MÖ 3. binyılın ikinci yarısına tarihli Murat Höyük'teki pişmiş toprak antropomorfik figürinlerde tek tip üretim

anlayışı en dikkat çekici konudur. Geleneklerine bağlı kalarak alışkanlıklarının dışına çıkmayan Murat Höyük insanları genel anlamda aynı biçimli figürinleri üretmişlerdir. 4 no'lu mekânla ilişkili olan ilk üç figürinin tipolojik özelliklerine bakıldığında benzerlikler görülmektedir. Benzer tasvirler arasında başlarının geriye eğimli olması, gözlerin ve ağızların küçük delikler halinde gösterilmesi, burnun kabartıya sahip olması, boyun detaylarına yer verilmemesi en başta gelen ortak yanlardır. Kolların yana açılması, ayakta durur pozisyonda, baş, boyun ve gövde ayrımını belirtmeden kısa silindirik veya düzleştirilmiş yassı gövdelerin kaidelerle sonlandırıldığı tasvirler görülmektedir.

Murat Höyük sakinlerinin farklı amaçlarla tasarladıkları figürinler, yerleşmede insan-figürin-mekân ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda 4 no'lu mekânın tahıl depolama alanı olduğu düşünüldüğünde, yerleşmenin sakinleri tahıl hasadının bereketli olması ve sağlıklı tahılın tüketilmesinde birer aracı olarak gördükleri figürinlere bolluk fikri ile anlam yüklemiş olabilirler. Anlam yüklenen figürinlerin tasvirlerine bakıldığında Murat Höyük sakinlerinin özenli figürinler yapmak istemedikleri astar ve perdah uygulanmayan özellikte 5 no'lu figürine bakıldığında anlaşılmaktadır. Bunun altında yatan nedenin beceriden ziyade tercih olduğu akla gelmektedir. İnsan-figürin-mekân bağlamında 4 no'lu mekânda imza niteliği taşıyabilecek parmak izleri figürinler üzerinde açıkça görülmektedir.

Anadolu Erken Tunç Çağı yerleşmelerinde karşılaşılan kol veya el detaylarına rastlanmadığı gibi dönemin karakteristik biçimsel özellikleri arasında bulunan kolların dirseklerden kırılarak göğüs üzerinde birleştirilmesi uygulaması Murat Höyük figürinlerinde görülmemektedir. Ayakta durur pozisyonadaki figürinlerde ayaklara, bacaklara, cinsiyeti çağrıştıracak göğüslere, phallusa veya vulvaya (pubik) yer verilmemesi, üzerlerine giyilmiş olabilecek uzun elbiseleri akla getirmekle birlikte, 4 no'lu mekânın içindeki 2 no'lu figürindeki kemer veya elbise deseni olabilecek deliklerin dışında bu fikri destekleyecek örnek bulunmamaktadır.

Antropomorfik figürinler arasında yapım süreci tamamlanmayan açık alanda tespit edilen 5 no'lu figürinin bir başka benzeri yerleşmede bulunmamaktadır. Belirgin bir boyna sahip figürinin baş kısmının gövdenin tamamlanmasından sonra mantar biçiminde eklendiği anlaşılmaktadır. Kilin yoğrulularak oluşan kıvrım ve parmak izleri figürin üzerinde belirgindir. Figürinin yapımında acemi birisinin rol aldığı fikri ile beraber figürine oyun

⁵⁹ Kökten vd. 1945: Şek. III/7.

⁶⁰ Sakal 2018: 225.

⁶¹ Sakal 2018: 227.

⁶² Sakal 2018: 225, Pl.2-3; Tonussı 2019: 211-212, Pl.7.1-2.

⁶³ Sakal 2015: Pl.1.7-8, Pl.2.3-6; Sakal 2018: Pl.2.1.5.6.7, Pl.3.1-7; Tonussı 2019: Pl.7.2.4.

⁶⁴ Sakal 2015: 273, Pl.1.7-8.

/ oyuncak şeklinde yaklaşmış olduğu düşüncesi hâkimdir. Erken Tunç Çağı öncesi Göller Bölgesi yerleşmesi Hacılar'daki bazı figürinlerin özensiz yapılmasından kaynaklı çocukların elinden çıkmış olabilecekleri varsayımı yapılmıştır.⁶⁵ Antropomorfik figürinlerin ana tanrıça düşüncesine karşı çıkılarak çocuklara ait oyuncak olarak kullanılacakları fikri geçen yüzyılda ortaya atılmıştır.⁶⁶ Amacı ve işlevinden önce üretme nedeni, üretim fikri, tasarımı ile insan-figürin ilişkisine mekânsal bağlam eklenebilmektedir. Murat Höyük'teki ilk üç figürinde görülen ortak özelliğin tipoloji ile tahıl bereketi olduğu ifade edilmiştir. İnsan-figürin-mekân bağlamında tahıl hasadının birleştirici ortak unsur olduğu vurgulanmıştır. Sosyal hayatın izleri görülen avluda tespit edilen figürinlerin ise kişilerin sosyal hayatın içinde varlığını sürdürmek için figürinlere duydukları gereksinimin en belirgin hali olarak ortaya konmaktadır.

Murat Höyüğün antropomorfik figürinlerinin farklı bölgelerde Pulur Sakyol ve Norşuntepe dışında yakın benzerleri görülmemektedir. Doğu Anadolu'nun yüksek dağlarla çevrili ulaşım açısından zor koşullara sahip yüksek, engebeli topoğrafyası ve sert iklim şartlarında, figürin üretimi, taklidi, serbest dolaşımı veya figürinin değiş-tokuş (ticaret) sistemindeki konumunun yerel düzeyde kalmış olabileceği düşünülmektedir. Erken Tunç Çağı'nda Kilikya'da Tarsus'ta başlayıp Troia ve Ege Denizi'ne kadar devam ettiği ifade edilen karasal ticaret ağı olan Büyük Karavan Yolu'nun⁶⁷ dışında kalan Murat Höyük yerleşmesinin, etkileşim sahası bölgesel ve yerel seviyede kalmış olmalıdır. Büyük ticaret yollarının dışında kalan Murat Höyük yerleşmesinin güneyindeki Mezopotamya ve Levent yerleşmeleri ile antropomorfik figürin bağlamında değiş-tokuş yapmadıkları anlaşılmaktadır.⁶⁸ İletişim ve etkileşimin sınırlı olduğu yerleşmelerde geleneksel yapının sıkı bir şekilde muhafaza edilmiş olması mümkündür. Bu bakımdan kendi içine dönük Murat Höyük'teki figürinlerin, biçimsel kıyaslamalarını yakın veya uzak çevresiyle yapabilmek son derece güç olmakla beraber, yerleşmenin kendi içindeki verilerle değerlendirerek, olası amaçlarını ve işlevlerini anlamaya yönelik çalışma tipolojik yaklaşımlara ek olarak bağlamsal çerçevede değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Murat Höyük pişmiş toprak antropomorfik figürinlerini Doğu Anadolu içinde ve komşu bölgelerin figürinleri

bağlamında değerlendirildiğinde benzerliğin genel anlamda çok az olduğu anlaşılmıştır. Bu çalışmada, yerleşmede antropomorfik figürinlerin tespit edildikleri yerlerin ve kültür katının özellikleri doğrultusunda, uzun süredir cinsiyet tanımı veya ana tanrıça gibi dinsel anlamlar yüklemek yerine, insan-figürin-mekân ilişkisine odaklı çalışma yapılmıştır. Bu bağlamda, Murat Höyük'teki 4 no'lu mekânla ilintili antropomorfik figürinlerde görülen ortak özelliğin tipoloji ile tahıl bereketi olduğu ve insan-figürin-mekân bağlamında yerleşimciler için tahıl hasadının birleştirici ortak unsur olduğu düşünülmektedir. Özellikle insan-mekân ilişkisi göz önüne alınarak anlamları ve işlevlerine yönelik, bağlamsal açıdan yapılan değerlendirmeler ile Murat Höyük antropomorfik figürinlerin, bölge arkeolojisi literatürüne önemli katkılar sunması hedeflenmektedir.

⁶⁵ Ucko 1968: 438.

⁶⁶ Pumpelly 1908: 172; Kenyon 1957: 186; Mutlu 2017: 46, 66, 156; Res.7.1.

⁶⁷ Şahoğlu 2005; Efe 2007.

⁶⁸ Sakal 2018: 228.

KATALOG

1. (Foto. 3.1; 4.1)

T-20 karelajı (Kazı Env. No: 202), Mekân 4 içi, tüm halde ve sağlam, pişmiş toprak figürin, iyi fırınlanmış, açık kahverengi (2,5Y 7/4) hamurlu (pale Brown fabric), baş hafif geriye doğru eğimli, kabartma burun, gözler ve ağız delikli olarak betimlenmiş, başın her iki yanında delikler vardır. Kollar iki yana açık şekilde belirtilmiştir, gövde yuvarlak şekilde altı düz kaideli sonlandırılmıştır (Yük.: 7,5 cm, Gen.: 5,2 cm, Kal.: 2,4 cm).

2. (Foto. 3.2; 4.2)

T-20 karelajı (Kazı Env. No: 203), Mekân 4 içi, tüm halde ve sağlam, pişmiş toprak figürin, iyi fırınlanmış, açık gri (5Y 7/2) hamurlu (light gray fabric), taşçık ve saman katkılı, hamuru iyi yoğurulmamıştır. Baş hafif geriye doğru eğimli, kabartma burun, gözler ve ağız delikli olarak belirtilmiş, kulaklar belirtilmemiştir. Kollar iki yana açık hafif öne doğru eğimli şekilde belirtilmiş, gövde hafif öne eğimli, yassı biçimli düz sonlandırılmıştır (Yük.: 7,3 cm, Gen.: 4,8 cm, Kal.: 2,4 cm).

3. (Foto. 3.3; 4.3)

T-20 karelajı (Kazı Env. No: 204), Mekân 4'ün duvarı olan Duvar 17'nin doğusu, açık alan, Mekân dışı tüm halde ve sağlam, pişmiş toprak figürin. Taşçık, saman katkılı figürin iyi fırınlanmış, özenli yapılmış, ve perdahlanmıştır. Devetüyü (7,5YR 7/6) hamurlu (reddish yellow fabric), baş hafif geriye doğru eğimli, kaşlar birleşik, burun kabartma şeklinde, gözler, ağız ve kulaklar delikli olarak belirtilmiştir. Kollar iki yana açık şekilde belirtilmiş, gövde yuvarlak şekilde altı düz kaideli sonlandırılmış. Gövde altında sığ delik bulunmaktadır. (Yük.: 6,5 cm, Gen.: 4,6 cm, Kal.: 2,1 cm).

4. (Foto. 3.4; 4.4)

U-18 karelajı (Kazı Env. No: 205), Duvar 1'in doğusu, Duvar 5'in kuzeyi açık alan, Mekân dışı Boyun üstünden ve gövde altından kısmi kırık pişmiş toprak figürin, taşçık ve saman katkılı, iyi fırınlanmış devetüyü (5YR 7/8) hamurlu (reddish yellow fabric), baş kısmı kırık, ağız kısmı delikli ve kollar iki yana açık şekilde belirtilmiştir. Gövdenin üstünde boynun hemen altında çukur delik vardır. Gövde alt kısmı düz şekilde sonlandırılmıştır (Yük.: 6 cm, Gen.: 6,1 cm, Kal.: 1,5 cm).

5. (Foto. 3.5; 4.5)

T-19 karelajı (Kazı Env. No: 206), Duvar 1'in doğusu, Duvar 11'in batısı, açık alan, Mekân dışı Gövde altından kırık pişmiş toprak figürin, orta derecede fırınlanmış açık kahverengimsi (10 YR 6/2) hamurlu (light brownish gray fabric), özensiz yapılmış, hamuru iyi yoğurulmamış, yoğun taşçık katkılıdır. Yuvarlak kesitli boyun uzun ve baş kısmı mantar şeklinde şapka ile betimlenmiştir. Yüz hatları belirtilmemiştir. Kollar iki yana açık şekilde belirtilmiştir. (Yük.: 9,3 cm, Gen.: 6,7 cm, Kal.: 3,1 cm).

KAYNAKÇA

ALGAZE, G/ EVINS, M.A/INGRAHAM, M.L/MARFOE, L/YENER, A.K. 1990.

Town and Country in Southeastern Anatolia. Vol. II. The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük, (Ed.: Guillermo. Algaze). The University of Chicago Oriental Institute Publications Volume 110, Chicago-Illinois.

ALGAZE, G/GOLDBER, P/HONÇA, D/ MATNET, T/ MISIR, A/ROSEN, M.A/SCHLEE, D/SOMER, L. 1995. "Titriş Höyük A Small Early Bronze Age Urban Center in Southeastern Anatolia: The 1994 Season", **Anatolica** 21, 13-64.

ALGAZE, G/MISIR, A. 1995.

"Titriş Höyük: An Early Bronze Age Urban Center in Southeastern Anatolia, 1993", **Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu Kazı Sonuçları Toplantısı** 16(1), Ankara, 107-120.

ALKIM, U.B/ALKIM, H/BİLGİ, Ö. 1988.

İkiztepe I Birinci Dönem ve İkinci Dönem Kazıları, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

ATAKUMAN, Ç. 2017.

"Figurines of the Anatolian Early Bronze Age: the assemblage from Koçumbeli-Ankara", **Anatolian Studies** 67, British Institute at Ankara, 85-108.

ALTUNKAYNAK, G. 2018.

"Doğu Anadolu Arkeolojisinin Ana Hatları İçerisinde Bingöl Yöresinin Önemi", **Bingöl Araştırmaları Dergisi**, 4(2), 83-100.

BAŞARAN-MUTLU, M. 2018.

M.Ö. 2. Binyıl Kuzey Ege Kültürel İletişim Ağı İçinde Maydos Kilisetepe Höyüğü, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale.

- BECHM-BLANCKE, M.R/HOH, M.R/KARG, N/MARSCH, L/PERSCHE, F/WEINER, K.L/VON WICKDE, A/ZIEGELMAYER, G. 1984.
“Hasek Höyük”, *IstMitt* 34, Tübingen, 31-149.
- BERTRAM, J.K. 2008.
“Ahlalıbel, Etiyokuşu, Kocumbeli zur Neubewertung der Ankara Gruppe”, *TÜBA-AR* 11: 73-84.
- BİLGİ, Ö. 1975.
“Kültepe Kazılarında Bulunmuş Olan İnsan Figürleri”, *Bellekten* 39, Ankara, 201-216.
- BİLGİ, Ö. 2000.
“İkiztepe Kazısı 1998 Dönemi Sonuçları”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu Kazı Sonuçları Toplantısı* 21(1), Ankara, 381-396.
- BİLGİ, Ö. 2012.
Anadolu’da İnsan Görüntüleri Klasik Çağ Öncesi, İstanbul.
- DURU, R. 2006.
Gedikli Karahöyük I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- CONTI, A.M/PERSIANI, C. 1993.
“When Worlds Collide Cultural Developments in Eastern Anatolia in The Early Bronze Age”, (Eds.: M.Frangipane / H.Hauptmann / M.Liverani / P.Matthiae / M. Mellink). **Between The Rivers and Over The Mountains, Archaeologica et Mesopotamica alba Palmieri Dedicata**, Universita di Roma: La Sapienza, 361-413.
- ÇEVİK, Ö. 2007.
“The emergence of different social systems in Early Bronze Age Anatolia: urbanisation versus centralisation”, *Anatolian Studies*, 57, 131-140.
- EFE, T. 2007.
“The Theories of the ‘Great Caravan Route’ between Cilicia and Troy: the Early Bronze Age III Period in Inland Western Anatolia”, *Anatolian Studies* 57, 47-64.
- ERTEM, H. 1974.
“Han İbrahim Şah Kazısı 1971”, **Keban Projesi 1971 Çalışmaları** ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: 1, Yayın: 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 59-63.
- ESİN, U. 1970.
“Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu”, **Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri: 1, Yayın: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 147-158 (İng. 159-172).
- ESİN, U. 2000.
“Tuluntepe Kurtarma Kazıları”, **Türkiye Arkeoloji ve İstanbul Üniversitesi**, 123-129.
- FRANGIPANE, M. 2010.
“Late Chalcolithic Developments and the Transition to EB I in the Turkish Middle Euphrates Valley, as seen from the Recent Excavations at Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa)”, (Eds.: P. Matthiae / F. Pinnock / L. Nigro / N. Marchetti), **Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East**, May 5th-10th 2008, Sapienza-Università di Roma, Volume 2, Excavations, Surveys, and Restorations: Reports on Recent Field Archaeology in the Near East, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 185-203.
- GEZGİN, İ. 2008.
Paleolitik Çağlardan Hıristiyanlığa Kadar Sanatın Mitolojisi, İstanbul.
- GIMBUTAS, M. 1982.
The Gods and Goddesses of Old Europe: 7000 to 3500 BC. Myths, Legends and Cult Images, Thames and Hudson: London.
- GOLDMAN, H. 1956.
Excavations at Gözlükule, Tarsus II. From the Neolithic through the Bronze Age, Princeton University Press, Princeton.
- GÜNDOĞAN-AYDINGÜN, Ş. 2003.
Eski Tunç Çağında Anadolu Pişmiş Toprak Figürin ve İdoller, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- HARMANKAYA, S. 2002.
“Türkiye İlk Tun Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, (Eds.: S. Harmankaya / B. Erdoğan), **TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-4a/4b: İlk Tunç Çağı**, TASK Vakfı Yayınları: İstanbul, 7-41.
- HAUPTMANN, H. 1976.
“Norşuntepe Kazıları, 1972”, **Keban Projesi 1972 Çalışmaları**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri 1, No. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 41-59.
- HAUPTMANN, H. 1979.
“Norşuntepe Kazıları, 1973”, **Keban Projesi 1973 Çalışmaları**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri 1, No. 6, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 43-60 (Alm. 61-78).
- HAUPTMANN, H. 1983.
“Lidar Höyük 1981”, **Türk Arkeoloji Dergisi (TAD)**, Sayı 26/2, Ankara, 93-110.

- IŞIKLI, M. 2005.
Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- IŞIKLI, M. 2007.
“*Erzurum Bölgesi’nde Karaz Kültürünün Başlangıcı, Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi*”, (Eds.: Birol Can / Mehmet Işıklı), **Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları**, İstanbul, 325-350.
- IŞIKLI, M. 2011.
Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi, İstanbul.
- IŞIKLI, M. 2015.
“*The Kura-Araxes Culture in the Erzurum Region: The Process of its Development*”, **TÜBA-AR**, 18, 51-69
- IŞIKLI, M. 2018.
“*Kura-Aras Kültürel Kompleksinin Güney Yayılımında Bingöl Yöresinin Konumu*”, **Bingöl Araştırmaları Dergisi**, 4(2), 41-50.
- IŞIKLI, M/ALTUNKAYNAK, G. 2014.
“*Some Observations on Relationships between South Caucasus and North-Eastern Anatolia Based on Recent Archo-Metallurgical Evidence*”, (Eds.: M. Kvachadze / M. Puturidze / N. Shanshashvili), **Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia** (pp. 73-93), Tbilisi.
- IŞIKLI, M. 2019.
“*Erzurum Ovası Alaybeyi Höyüğü Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ Tabakaları*”, (Ed.: Gülşah Altunkaynak). **Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi Höyük**, Ankara, 139-182.
- KALKAN, E. 2015.
Uruk Yayılım Kuramları. Tarihteki En Eski Koloniciler Barışçılar Mı Savaşçılar Mı? Kuramsal Bir Değerlendirme. İstanbul.
- KENYON, K. 1957.
Digging up Jericho: the results of the Jericho excavations, 1952 –1956, Frederick A. Praeger, New York.
- KOŞAY, H. Z. 1934.
“*Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletince Yaptırılan Ahlatlıbel Hafriyatı*”, **Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi** 2, 3-100.
- KOŞAY, H. Z. 1976.
Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri 3, No. 1, Ankara.
- KOŞAY, H. Z/AKOK, M. 1957.
Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Büyük Güllücek Kazısı. 1947 ve 1949’daki Çalışmalar Hakkında İlk Rapor, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KOŞAY, H. Z/VERY, H. 1964.
Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışma Raporu, Atatürk Üniversitesi Yayınları No.24 Fen-Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi No.9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KÖKTEN, İ. K/ÖZGÜÇ, N/ÖZGÜÇ, T. 1945.
“*1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor*”, **Bellekten** 9/35, 361-400.
- KULAÇOĞLU, B. 1992.
Tanrılar ve Tanrıçalar. Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara.
- MARRO, C. 1997.
La Culture du Haut-Euphrate au Bronze Ancien: Essai d’interpretation a Partir de la Ceramique Peinte e Keban (Turquie) (Varia Anatolica 8), Institut Français d’etudes Anatoliennes d’Istanbul & De Boccard Edition-Diffusion: Paris.
- MELLAART, J. 1967.
Çatal Hüyük: a Neolithic Town in Anatolia, Thames and Hudson. London.
- MINA, M. 2007.
“*Figurines without Sex; People without Gender?*”, (Eds.: S. Hamilton / R. D. Whitehouse / K. I. Wright). **Women in Archaeology, Women in Antiquity**, Left Coast Press: Walnut Creek, CA, 263-282.
- MUTLU, S. 2017.
Neolitik ve Kalkolitik Dönem Batı Anadolu Antropomorfik Figürinlerinde Cinsiyet ve Sembolizm, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.
- MÜLLER-KARPE, H. 1974.
Handbuch der Vorgeschichte III, Kupferzeit, C. H. Beck’sche Verlagbuchhandlung: Munich.
- ÖZGÜÇ, N. 2009.
SAMSAT, Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahha,

- Hahhum, Bir Başkent ve Kalenin Yaşamının 6000 Yıllık Döneminden Kesitler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ÖZGEN, E./TEKİN, H./HELWING, B. 1997. *“Oylum Höyük 1995 Kazıları”*, **Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu Kazı Sonuçları Toplantısı** 18(1), Ankara, 189-199.
- PALUMBI, G. 2008. **The Red and Black, Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium BC**, Sapienza Università di Roma, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell' Antichità, Studi di Preistoria Orientale (SPO) Volume 2, Roma.
- PRAG, K. 1970. *“The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey”*, **Levant** 2, 63-94.
- PUMPELLE, R. 1908. **Explorations in Turkestan Expedition of 1904 Prehistoric Civilizations of Anau**, Carnegie Institution of Washington, Washington, D. C.
- SAKAL, F. 2015. *“Anthropomorphic Terracotta Figurines”*, (Eds.: U. Finkbeiner, M. Novák, F. Sakal, P. Sconzo), **ARCANE IV: Middle Euphrates**, Brepols, Turnhout, 267-278.
- SAKAL, F. 2018. *“Anthropomorphic Terracotta Figurines”*, (Ed.: M. Lebeau), **ARCANE Interregional 2: Artefacts**, Turnhout, 221-228.
- SAGONA, A./ZIMANSKY, P. 2015. **Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- SCHMIDT, E. F. 1932. **Anatolia Through the Ages. Discoveries at Alishar Mound 1927-1929**, The University of Chicago Press, Oriental Institute Communications: 11: Chicago.
- STAMPOLIDIS, N. Chr/SOTIRAKAPOULOU, P. 2011. *“Erken Kiklad Döneminde Taş Eserler ve İdoller”*, (Eds.: V. Şahoğlu / P. Sotirakopoulou). **Karşıdan Karşıya MÖ. 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu**, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi: İstanbul, 64-84.
- ŞAFAK, E. 2000. *“Çatalhöyük'ün Tanrıçası”*, (Ed.: Gül Pulhan). **Sanat Dünyamız** 80, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 141-143.
- ŞAHOĞLU, V. 2005. *“The Anatolian Trade Network and the İzmir Region During the Early Bronze Age”*, **Oxford Journal of Archaeology**, 24(4), 339-360.
- TONUSSI, M. 2019. *“Figurines and Small Finds”*, (Ed.: E. Rova). **Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean (ARCANE) V: Tigrisian Region**, Turnhout, 211-250.
- TEZCAN, B. 1966. **1964 Koçumbeli Kazısı**, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Arkeolojik Yayınları Sayı 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- UCKO, P. 1968. **Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece**, Andrew Szmidla, London.
- VAN LOON, M/ GÜTERBOCK, H. G. 1972. *“Korucutepe Kazısı, 1970”*, **Keban Projesi 1970 Çalışmaları**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri 1, No. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 79-81 (İng. 82-85).